

Ивана КОМАТИНА*
Историјски институт
Београд

СРБИ НА ПУТУ КРСТАША**

Апстракт: У раду се посматра однос Срба и крсташких војски које су прелазиле преко Балкана на путу за Јерусалим. Анализом извора показује се да су Срби били етнички, а потом и политички присутни дуж Поморавља у време пролазака крсташа. Између осталог, описују се веома значајни сусрети српских владара и крсташких вођа.

Кључне речи: крсташки ратови, Срби, *Бугари*, Поморавље, Константин Бодин, Стефан Немања, Фридрих I Барбароса.

Јерусалим је у рукама неверника и патња хришћана на Истоку је неизмерна и жуде за помоћу коју им Франци уз Божју вољу могу пружити без страха да ће их шта спречити у томе. Верује се да су ово биле главне поруке којима је папа Урбан II охрабривао своје вернике на сабору у Клермону 1095. г. како би узели учешће у светом рату који је за циљ имао ослобађање Јерусалима од неверника.¹ Неизмеран број крсташа

---

* ivana.komatina@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

¹ Будући да постоји неколико извора у којима су забележене различите верзије говора папе Урбана II у Клермону, Д. Манро покушала је да њиховом анализом оквирно реконструише папин говор, D. Munro, *The Speech of Pope Urban II at Clermont 1095*, *American Historical Review* 11 (1906) 231–242; *Religion and Violence. An Encyclopedia of Faith and Conflict from Antiquity to the Present*, ed. J. I. Ross, Armonk, NY 2011, 570–575 (D. Haynes).

и ходочасника кренуо је од тог времена пут Истока, у Свету Земљу, са некада и недовољно јасним циљем, а епоха крсташких ратова која је њиме отпочела, трајала је наредна два века. Није потребно посебно наглашавати какве су политичке, верске, културне и друштвене промене изазване овом вишевековном епопејом на тлу три континента.² Ипак, посматрајући подручје Балканског полуострва у оквиру тих дешавања неумитно се намеће питање какву су улогу имали Срби у тим, у то време може се рећи светским збивањима, али и какве су трагове оставили крсташки ратови по српску државу, друштво, црквени и културни живот.

Посматрање односа овог вишевековног феномена и Срба посебно је занимљиво ако се има у виду да су се прва два крсташка рата одвијала крајем XI и средином XII века, односно у време када се Срби непрестано боре за политичку независност од Византијског царства моћних Комнина. Након Василијеве реокупације читавог простора Балкана који се нашао на удару Самуила и његових наследника, уследила је реорганизација Полуострва у административном систему, црквеној организацији и пореској политици.³ Ипак, непосреднија царска власт није спречила Србе да након две непуне деценије подигну устанак против византијске власти. У питању су два устанка Стефана Војислава 1034–1036. и 1039–1040. г., која су како новија истраживања показују ипак подигнута на територији Србије у ужем смислу, а не у Дукљи.⁴ Управо у

---

² На *свети рат* позивале су се и раније папе Александар II и Гргур VII. О карактеру крсташких ратова, в. *A history of the Crusades*, I, ed. K. M. Setton, Madison – Milwaukee – London 1969, 3–40 (S. Painter, B. Wheeler, H. Krueger); P. Грусе, *Крстаука епопеја*, Сремски Карловци – Нови Сад 2004, 7–22. Обимна литература посвећена је различитим аспектима крсташких ратова: L. Bréhier, *Les Croisades*, Paris 1928⁵; E. Barker, *The Crusades*, London 1939²; S. Runciman, *History of the Crusades*, I–III, Cambridge 1951–1952, 1954; *A history of the Crusades*, I–II, ed. K. M. Setton, Madison – Milwaukee – London 1969; H. E. Mayer, *The Crusades*, Oxford 1990²; R. H. Lillie, *Byzantium and the crusader states 1096–1204*, Oxford 1993; *The Oxford history of the Crusades*, ed. J. Riley – Smith, New York 1999; *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, edd. A. Laiou, R. P. Mottahedeh, Washington D. C. 2001; J. Riley-Smith, *The First Crusade and idea of crusading*, London – New York 2003⁴, 13–134.

³ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 294–300; Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31–43; С. Holmes, *Basil II and the governance of Empire 976–1025*, Oxford 2005, 416–429; Б. Крсмановић, *О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану I, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 17–39.

⁴ П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 159–186.

ово време бележе се и напади варварских скупина Печенега на простору јужно од Саве и Дунава у области Браничева и Поморавља,⁵ на оном подручју које ће крсташке војске прелазити током 1096. г., а које ће два столећа након тог догађаја постати саставни и нераскидиви део српске државе. У западним изворима Поморавље се средином XI века описује како *бугарска пустиња* (*deserta Bulgariae*), област у којој се при сваком кораку осећа страх од Печенега.⁶ Утисак небезбедности у Поморављу имао је 1064. г., према речима летописца, и архиепископ Мајнца, а епископу Бамберга Гинтеру приписује се и следећи суд о народима на путу до Цариграда и ка Јерусалиму: „Угри без преваре услужни, Бугари потајно краду, од Уза бежасмо јер отворено бесне, Цариграђане спазисмо грчки и царски охولة...“⁷

У западним изворима који описују ходочашћа пре почетка Првог крсташког рата, пут преко Београда долином Велике Мораве до Ниша, који ће крсташке војске које су се кретале ка Светој Земљи преко Угарске добро упамтити, описује се као несигуран и пуст. У науци се узима да је у том периоду хришћански дух у потпуности замро на том простору, те да је обновљен од времена Комнина и Првог крсташког рата.⁸ Наравно, нема сумње да је поменута област била несигурна, тешко проходна, пуста, јер ће такав утисак због своје богате флоре и фауне остављати и на много

⁵ У питању су напади из 1027, 1036, и 1046. г., о томе детаљно, М. Антоновић, *Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку*, Моравска Србија, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 74–76 (= Антоновић, *Етничка кретања*).

⁶ Ови подаци налазе се у Житију епископа Камбреа Литберта, који је пролазио долином Мораве на путу за Јерусалим 1054. г. Да се под „дивљим Скитима“ у спису подразумевају Печенези, претпоставио је Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vijeka*, Rad JAZU 42 (1878) 69–71 (= Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*). Детаљно о Печенезима на поморавском тлу, Антоновић, *Етничка кретања*, 77–78. А. Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“ – Поморавље у другој половини XII века, Стефан Немања и Топлица, ур. Д. Бојовић, Ниш 2011, 97–98 (= Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“).

⁷ „...experti enim sumus Ungros sine fraude famulantes, Vulgarios occulte rapientes, fugimus Uzoz aperte debachantes, Constantinopolitanos vidimus graece impeliariter arrogantes...“, *Annales Altahenses maiores*, edd. W. de Giesebrecht, E. ab Oefele, Monumenta Germaniae Historica (= MGH), Scriptorum XX, Hannoverae 1868, 815; Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 72–73; Антоновић, *Етничка кретања*, 77–78;

⁸ Антоновић, *Исто*.

касније путописце који су пролазили тим простором.⁹ Ипак не можемо а да се не замислимо над речима које је изрекао немачки летописац при опису народа које су ходочасници сретали. Поред Угара, Уза, Цариграђана (Грка), он описује и *Бугаре* и то врло негативно. И *Бугари* су дакле присутни у Поморављу средином XI века. У прилог овоме иду и подаци који се налазе у не малом броју грчких извора. Наиме, описујући устанак Петра Одељана, Јован Скилица бележи: „.....Те године (1040. г.) одметну се и *Бугарска*... Неки Петар Бугарин... лутао је по *Бугарској* и стигао до Мораве и Београда... и подбуњивао је *бугарски народ*, који је пре кратког времена био приклонио шију ропству и силно тежио за слободом...“.¹⁰ Петар се убрзо прогласио за цара *Бугарске*, и повео устанак против византијске власти, који је захватио и долину Велике Мораве, преко Ниша и Скопља, а свој пуни одјек имао је на подручју централних предела теме Бугарске, Драча и Солуна. Даљи историјат устанка није од значаја за ову тему, до изнетих чињеница да је захватио област Поморавља и да су се у њему против Византије борили *Бугари*.¹¹ Скиличин Настављач пак бележи да су 1064. Узи прешли Дунав „савладавши оне војнике који су покушали да им спрече прелаз, наиме *Бугаре* и Ромеје, и остале који су били са њима...“.¹² Он даље додаје и да су Узи „испунили сву равницу око Дунава“, али и да су са пустошењем наставили до Грчке.¹³ Дакле, уз Ромеје подручје Поморавља од напада варвара штитили су и *Бугари*.

⁹ К. Лиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник К. Лиречека, I, Београд 1959, 132–135; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 64–65; *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 163–182 (Ј. Мрغيћ).

¹⁰ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn (CFHB, III), Berlin – New York 1973, 409; *Michaelis Attaliotae Historia*, ed. Imm. Bekker, Bonnae 1853, 9–10; *Византијски извори за историју народа Југославије* (= *ВИИИЈ*), III, прир. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1966, 141–155 (Ј. Ферлуга), 228–229 (Б. Радојчић).

¹¹ Устанак Петра Одељана 1041–1041, како је познато није имао успеха, детаљније, *Историја српског народа*, I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 183–186 (= *ИСН*, I).

¹² *Ioannes Scylitzes Continuatus*, ed. Ev. Tsolakēs, Thessalonikē 1968, 113–114 (= *Ioannes Scylitzes Continuatus*); *ВИИИЈ*, III, 175 (Б. Радојчић). Слично и Јован Зонара, *Ioannes Zonarae epitomae historiarum*, III, ed. M. Pinder, Bonnae 1897, 678–679 (= *Ioannes Zonarae epitomae historiarum*); *ВИИИЈ*, III, 255 (Б. Радојчић).

¹³ Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 98 нап. 3, са прегледом старије литературе о византијско-печенешким односима.

Дуго времена је у науци промишљано шта се подразумева под појмом *Бугарске* XI и XII века, али нам се чини да је најубедљивије понуђено решење да тај термин одговара подручју тадашње Охридске архиепископије.¹⁴ Самим тим намеће се питање ко су били *Бугари* који живе на територији *Бугарске* у том географском, а не етничком смислу. Има ли места претпоставци да је међу тим становништвом на потезу Београд–Морава–Ниш, поред Ромеја, Бугара у етничком смислу, Печенега и Уза, било и Срба? Читајући даље византијске изворе позитиван одговор се намеће сам по себи. Скиличин Настављач, описујући устанак под вођством Константина Бодина и Ђорђа Војтеха из 1072. г. пише: „Прве године његовог (тј. Михаила VII Дуке) царевања, 11. индикта, народ Срба, које и Хрватима називају, крену да потпуно освоји Бугарску“ и наводи који су разлози били за његово подизање.¹⁵ Устанак се убрзо проширио југозапно од Ниша и захватио Призрен, Скопље и Костур, али није имао већег успеха.¹⁶ Што се тиче етноса, Скиличин Настављач наводи да су Срби „које и Хрватима називају“ у потпуности освојили *Бугарску*. Настављач, како је указано, додаје и да су се „истакнутији људи *Бугарске*“, обратили Михаилу, српском владару, „да им помогне и са њима се удружи и да им да свог сина да га прогласе царем Бугарске и да се тако ослобде превласти и окрутности Ромеја“.¹⁷ Настављач у даљем опису устанка прави разлику између Срба и *Бугара* и Ромеја. Тако се у његовом излагању јасно разабире заслуге и губици поменутих током устанка. Срби су тако ступили, пише Настављач, у битку са Ромејима, када су настрадали многи Ромеји и *Бугари*. Но, управо након овог успеха Срба, Бугари сасвим отворено Бодина прогласе за цара и пођу против Ромеја.¹⁸ Потом један од устаничких вођа са „небројеним бројем Бугара почео је да спрема рат против Ромеја, али је царска војска била надмоћнија те су побили „многo Бугара“, а „заробе и оног који је у Хрвата био омах после Петрила, и везаног га одведу цару...“.¹⁹ Дакле, пишући о устанку из 1072.

¹⁴ П. Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану, I, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 41–56.

¹⁵ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 162–166; *ВИИНЈ*, III, 177–186 (Б. Радојчић). В. и *Ioannes Zonarae epitomae historiarum*, 713; *ВИИНЈ*, III, 255 (Б. Радојчић).

¹⁶ О деловању устаника детаљније *ИСН*, I, 190–192 (С. Ћирковић); Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072–1075*, ИЧ 47 (2002) 35–57.

¹⁷ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 163; *ВИИНЈ*, III, 181 (Б. Радојчић).

¹⁸ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 163; *ВИИНЈ*, III, 181 (Б. Радојчић).

¹⁹ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 164; *ВИИНЈ*, III, 183 (Б. Радојчић).

г. код Скиличиног Настављача се јасно разазнају на простору *Бугарске*: Ромеји, *Бугари* који су били уз Ромеје, Срби, и *Бугари* који су били уз Србе. Узимајући у обзир шта заправо представља појам *Бугарске* у поменутом периоду, намеће се да су *Бугари* који били становници Поморавља током устанка имали или ромејски идентитет или словенски. Међутим, иако Настављач не пише експлицитно о њима, вероватно је међу *Бугарима* на поменутој територији било и оних у етничком смислу, о чему најбоље сведочи чињеница да је вођа устанка Ђорђе Војтех, према Настављачу потицао из рода Кавхана, што је била једна од највиших титула у Првом бугарском царству и Самуиловој држави.²⁰ Како је утврђено, ту је било и бројних Печенега и Уза. Према Настављачу, Срби су притекли у помоћ *Бугарима*, за које смо утврдили да неки од њих имају словенски идентитет. „Народ Словена“ који се подигао против ромејске власти помиње и Нићифор Вријеније у својој *Историји* при опису устанка из 1072.²¹ На основу изнетих чињеница има места претпоставци да је међу Словенима који су насељавали *Бугарску*, било и Срба. На то упућује и то што су се управо *Бугари* из Поморавља, обратили Србима за помоћ у борби против Византинаца. Но ипак, најубедљивијим у прилог томе да се међу Словенима на тлу *Бугарске*, понајпре у њеним северним крајевима, могу препознати и Срби, чини се Кекавменов податак из седамдесетих година XI века који каже: „...Дачани и Беси... обитвали су раније близу реке Дунава и Сава, коју сада зовемо реком Савом, где управо живе Срби, на природно утврђеним и тешко приступачним местима“.²²

Помињање Срба на реченом простору је од изузетног значаја за рану српску историју, нарочито ако је у фокусу овог истраживања однос Срба и крсташких војски. Познато је да су крсташи Првог похода (1096–1099) на путу до Јерусалима из Француске користили три правца:

²⁰ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 163; *ВИИНЈ*, III, 180; С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997, 171–172, 192.

²¹ „...Скити су пустошили Тракију и Македонију, а народ Словена, одбацивши покорност Ромејима, пустошио је и пљачкао бугарску земљу...“, *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier, Bruxellis 1975, 209–211; *ВИИНЈ*, III, 237–238 (Б. Радојчић).

²² Кекавмен, *Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века*, изд. Г. Г. Литаврин, Москва 1972, 268; *ВИИНЈ*, III, 217 (Ј. Ферлуга); С. Пириватрић, *Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997) 191, нап. 65; Т. Живковић, *Етничке промене на територији данашње Србије у периоду од VI до X века*, Гласник Етнографског института САНУ 45 (1997) 89–100; Т. Живковић, *Лужни Словени под византијском влашћу 600–1025*, Београд 2007², 287.

Готфрид Бујонски се са војском кретао дуж Дунава, кроз Угарску и Бугарску, Рајмунд Тулуски је ишао најкраћим, али најопаснијим путем, преко северне Италије и Далмације, док је Боемунд Тарентски из Јужне Италије преко мора и Драча даље ка циљу ишао путем *Via Egnatia*.²³

Простор Балкана су пре ових славних војвода прешле и војске тзв. народних крсташа предвођених Валтером Гољом и Петром Пустуњаком. Извори западне провенијенције обилују подацима о преласку ових војски из Угарског краљевства преко Београда долином Мораве до Ниша ка Светом граду. Нема сумње, најдетаљније њихов пролазак описује Алберт Ахенски у свом делу *Historia Hierosolymitana*.²⁴ Најпре је преко Угарске прошао Валтер Гоља, где је „од господара Коломана, хришћанског краља Угара, добронамерно примљен“, а он им је и мирно дозволио „да пређу преко целе његове земље“,²⁵ те су из Земуна дошли у византијски Београд.²⁶ Код Београда је Валтер, пише Алберт, наишао на неразумевање бугарског кнеза и управитеља града јер су њега и његову дружину сматрали „за преваранте и пљачкаше земље“ те су им због тога забранили сваку трговину са њима. Како су крсташа услед тога отпочели да отимају стоку од тамошњег становништа – *Бугара*, дошло је чак и до сукобљавања оружјем. Према подацима Алберта Ахенског, снага *Бугара* није била нимало за потцењивање, чак је један део Валтерове војске који се био оделио знатно пострадао. Након ових неприлика, наставља Алберт Ахенски, „Валтер је прошао бугарску шуму за око осам дана, дошавши у град који се зове Ниш у средишту *Бугарског краљевства*“, где се сусрео са „дуком и кнезом земље“ те му је „изложио неправду која му је учињена и правду за све од њега милостиво добио“, пре свега у новцу и оружју,

²³ *A history of the Crusades*, I, 267–274, 306.

²⁴ Н. Фејић, *Западни писци и путници из времена крсташких ратова о Србима: од околности упознавања до образовања историјске представе*, Европа и Срби, Београд 1996, 116–117 (= Фејић, *Западни писци и путници*); Ј. Калић, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века*, Европа и Срби, Београд 2006, 49–58 (= Калић, *Подаци Алберта Ахенског*). Петар Тудебод врло сумарно саопштава да су војске прешле бугарске крајеве, *Petri Tudebodi seu Tudebovis, sacerdotis Sivracensis, historia de Hierosolymitano itinere*, ed. I. B. Picto, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, III, Paris 1866, 16.

²⁵ „... a domno Kalomanno rege christianissimo Ungarorum, benigne susceptus est, et pacifice concessus est sibi transitus per universam terram regni sui et emendi licentia...“, *Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, IV, Paris 1879, 274 (= *Alberti Aquensis Historia*).

²⁶ Писац погрешно наводи да су прешли реку Мораву подразумевајући Саву, Калић, *Подаци Алберта Ахенског*, 51–53.

као и миран провод преко Сердике и Филипопоља ка Цариграду и Јерусалиму.²⁷ Убрзо након Валтера и Петар Пустињак, који је био, како извори бележе, „на челу непрегледне масе коју су чинили Франци, Свеви, Баварци и Лотаринжани“, прешао је исти пут, али чини се са далеко више тешкоћа. Крсташи су се најпре сукобили са Угрима под Земуну, где су извојевали победу коју су искористили за прикупљање хране и осталих потрештина за даљи пут.²⁸ Византијски дука Никита се у међувремену повукао у Ниш из Београда где је намеравао да дочека крсташе и ако буде потребно уђе у борбу са њима. У страху од одмазде угарског краља војска је брзо напуштала Угарску преко Саве, када су дошли у директан сукоб са Печенезима „који су насељавали *Бугарску*“, а по преласку Мораве ушли су у „огромне и најпространије *бугарске шуме*“, те су за осам дана стигли до Ниша.²⁹ У Нишу, упркос договору са византијским дуком, долази до сукоба са војском коју чине *Бугари*, Угри и Печенези. Услед великих губитака, Петар је сачинио примирје са дуком, уз обавезу враћања заробљеника. Будући да се према речима историчара овог похода део крсташа одметнуо и оглушио о примирје, „Бугари су видели њихов раздор и лако их победили“. Петар је, ипак, помогао том делу војске, а занимљиво је да је затим „преко *Бугара* који су одлучили да иду с њим у Јерусалим послао захтеве за примирје“.³⁰

За разлику од описа народних војски и њиховог преласка преко *Бугарске* чини се да је опис преласка Готфрида Бујонског преко Балкана нешто сумарнији, самим тим и лишен појединости којима претходни итинерари обилују. Крсташи под вођством Готфрида Бујонског су током августа и септембра 1096. г. прешли Угарску. Краљ Коломан имао је неповерење према овим војскама, те је Готфрид уз преговоре и гаранције најзад успео да прибави неопходне дозволе за узимање намирица. У Земун су доспели током новембра, да би одмах по преласку Саве и уласка

---

²⁷ *Alberti Aquensis Historia*, 274–275; Фејић, *Западни нисци и нутњици*, 116.

²⁸ „...Post haec, non longi temporis intervallo, Petrus praedictus, et exercitus illius copiosus, ut arena maris innumerabilis qui a diversis regnis illi conjunctus convenerat, scilicet Francigenae, Suevi, Bawarii, Lotharingi continuabat partier viam in Iherusalem.“, *Alberti Aquensis Historia*, 276; Грyce, *Крсташка енонеја*, 18–21.

²⁹ „... et Maroa fluvio transito, ingentia et spaciosissima Bulgarorum nemora ingreditur, cum vehiculis cibariorum et omni apparatu et spoils Belegravae et octo diebus, in saltu spaciosissimo expletis ipse cum suis urbem Nizh muris munitissimam applicuit.“, *Alberti Aquensis Historia*, 278.

³⁰ *Alberti Aquensis Historia*, 280. Византијски цар Алексије I био је разочаран поступцима крсташа те је Петру дозволио да се задржи у Софији свега три дана.

у *Бугарску* војска била опкољена од стране Угара. Када су стигли до Београда пише Алберт „преноћили су услед гостопримства Бугара“ (*Bulgarorum hospito pernoctaverunt*), а затим подсећа на не баш пријатан боравак Петра Пустиняка и његових људи у истом граду. Потом су кренули ка Нишу где их је дочекао византијски заповедник Никита, а како нису имали већих проблема у снабдевању војске нити несугласице са становништвом наставили су даљи пут преко Софије ка Цариграду.³¹

При сваком преласку од Београда, Поморављем, до Ниша, крсташа су, како смо видели, прелазили *Бугарску*, а на том простору сусретали су се са *Бугарима*, Угрима, Печенезима. Народне војске предвођене Валтером Гољом и Петром из Амијена, некад су долазиле у сукоб са *Бугарима*, најчешће уколико им ови нису давали потребне намирнице, а при тим сукобима увек се истиче добра војна спремност становништва. *Бугари* су у Београду дочекали срдачно војску Готфрида Бујонског, упркос томе што им је народна војска Петра Амијенског начинила штету. Од Београда до Ниша кроз *бугарску шуму*, пролазило се за, како се каже, осам дана. У Нишу је само Петрова војска имала несугласице са византијским луком, а интересантан је податак да су неки од *Бугара* одлучили да иду са његовом војском у Јерусалим.

Већ је у претходном делу рада истакнуто и расправљано шта представља појам *Бугарске* и ко су заправо могли бити *Бугари* који насељавају тај простор седамдесетих година XI века. Пролазак крсташких војски две деценије потом опет је тај простор и становништво, стицајем прилика, укључио у токове најзначајнијих збивања епохе. Ипак, упркос томе што се у изворима они децидно називају *Бугарима* питање њиховог етничког идентитета и даље остаје отворено. Термин *Бугари* је назив географског порекла за становништво које је очигледно у односу на Печенеге и Узе, који су повремено упадали или насељавали простор *Бугарске*, било старо-седаљачко и политички подложно византијској држави. У том контексту међу њима је могло бити оних чији је етнички идентитет био недвосмислено ромејски, бугарски и словенски, под чиме свакако, треба подразумевати и Србе. Из овакве перспективе се пролазак крсташа Првог похода кроз Поморавље мора посматрати и као један од сегмената српске историје.

³¹ „...Dux vero et omnis comitatus et illius altera in ripa constituti, in villa Belegrauae Bulgarorum hospito pernoctaverunt, quam Petrus et illius exercitus non longe ante depredati combusserant...“, *Alberti Aquensis Historia*, 303–304; Cf. *Ekkahardi abbatis Uraugiensis Hierosolymita*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, V, Paris 1895, 21; *A history of the Crusades*, I, 268–270; Фејић, *Западни писци и путници*, 117.

Ипак, недвосмислено сведочанство о сусрету крсташке војске и Срба сачувано је у делу *Gesta Francorum qui ceperunt Iherusalem* Рајмунда од Агилера. Овај историчар и учесник Првог крсташког похода био је најпре у служби надбискупа Адемара Пујског, папиног изасланика који је формално стајао на челу целокупног крсташког подухвата, а потом и пратилац једног од највећих крсташких вођа, грофа Рајмунда Тулуског. У поменутом делу налази се веома детаљан опис проласка грофа Рајмунда и његове војске преко Далмације (*Sclavonia*) ка Цариграду и Јерусалиму. Одмах при ишчитавању првих редова посвећених овом проласку стиче се утисак колико је он за поменуту војску био тежак и напоран. Осим што је била хладана зима, *Склавонија* је, наводи се, „земља пуста и беспутна и планинска где ни звери ни црва за три недеље нисмо видели (крсташи)“, а њени становници „су дивљи и сирови“.³² Истиче се да није била могућа никаква трговина са тамошњим становништвом, већ да су, „бежећи из својих села и градова“, „слабашне жене и нејаку сирочад“ која су ишла за крсташима, „клати као стоку“.³³ И сам гроф Рајмунд је избегао смрт када је њега и витезове који су били са њим опколила група Словена.³⁴ Након четрдесет дана путовања кроз Далмацију, где се магла „могла опипати и померати“, Рајмунд закључује да је „Бог желео да његова војска прође кроз Склавонију, да дивљи људи који Бога не познају, пошто спознају врлину и стрпљење његових витезова, или се из дивљаштва поврате, или се без опроштења Божјем суду приведу“.³⁵ На крају, како се бележи,

³² „...Sclavonia etenim est tellus deserta et invia et montuosa, ubi nec feras nec volucres per tres hebdomadas vidimus. Incolae regionis adeo agrestes et rudes sunt...“, *Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, III, Paris 1866, 235 (= *Raimundi de Aguilers Historia*). Кратка белешка о упаду у Склавонију, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum, seu, Tudebodus abbreviatus*, ed. I. B. Picto, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, III, Paris 1866, 123; Фејић, *Западни нисци и путници*, 119.

³³ *Raimundi de Aguilers Historia*, 235–236.

³⁴ Рајмунд бележи како су Словени опколили грофа и његову пратњу и да је он при брзом нападу успео да зароби њих шесторицу, што је одмах изазвало нови напад Словена. Уследила је потом велика освета крсташа. Гроф је наредио да се „једнима изваде очи, а другима одсеку ноге, а трећима одрежу нос и руке“, с циљем да друге „заплаше и закупе спознајом бола“, како би гроф избегао са својим друговима, *Raimundi de Aguilers Historia*, 236.

³⁵ *Ibidem*; N. Fejić, *Les Balkans aux yeux des voyageurs occidentaux au Moyen age*, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 26e congrès, Aubazine 1996, 284–285 (= Fejić, *Les Balkans aux yeux des voyageurs occidentaux*).

„после много трудова“ војска се под Скадром сусрела са краљем Словена, а гроф Рајмунд је са њим „братство потврдио“ и испословао да војска може безбедно куповати и потраживати намирнице.³⁶ Име краља Словена који се срео са грофом Рајмундом Тулуским под Скадром у касну јесен 1096. г., капелан Рајмунд не спомиње. Потврду да се говори о српском краљу Бодину (1081–о.1101), налазимо у делу нормандијског монаха Ордерика Витала *Historia ecclesiastica* насталом двадесетих година XII века.³⁷ Помало изненађује чињеница да капелан Рајмунд не бележи име српског краља, будући да је био у личној пратњи грофа Рајмунда и да је највероватније присуствовао њиховом сусрету, посебно ако се има у виду са колико пажње и појединости он описује пролазак крсташа кроз Далмацију до Скадара. Ово неизбежно отвара питање колики је значај имао чин братимљења за крсташког вођу сјајног угледа какав је био Рајмунд Тулуски. Рајмунд од Агилера одмах по опису братимљења помиње да се војска опскрбила потребним намирницама и додаје „јер је то била једина мисао...“, „јер нас је довољно казнило тражње мира“, уз опаску да су „Словени навикнути по обичају да бесне“, и да су убијали крсташе, како каже, и од „ненаоружаних отимали“. Због тога своју повест о *Славонији* и тескобама које су тамо претрпели завршава речима „тражили смо место за бекство, а не за освету“.³⁸

На основу свега изнетог сусрет и братимљење крсташког вође и српског краља имало је пре свега за крсташе један једини смисао – безбедан и опремљен пролазак војске кроз балканско беспуће ка Јерусалиму. За Србе и њихову историју, нема сумње, тај сусрет био је изузетан. У западним изворима посведочена је још једанпут краљевска титула српских владара, и што је важније, сазнање да се Бодин избавио из свог другог заточеништва, у које је упао након пораза који је претрпео у борби са византијском војском под вођством Јована Дуке.³⁹ Верује се да

³⁶ „... ad regem Sclavorum apud Scodram venimus, cum eo comes fraternitatem confirmavit et multa ei tribuit ut exercitus secure emere et quaerere necessaria poset.“, *Raimundi de Aguilers Historia*, 236. Фејић, *Западни нисци и путници*, 119.

³⁷ „...N' Aymar autm, Podiensis episcopus, cum Tolosano Raimundo, prospere per Sclavariam transit, eiusque Bodinus, Sclavorum rex amicabiliter favit“, *Orderici Vitalis Ecclesiasticae Historiae libri tredecim*, III, ed. A. Le Prevost, Paris 1845, 485–486.

³⁸ „...Sed haec opinio sola fuit. Nam satis pacis petite nos poenituit quum per ejus occasionem Sclavi solito de more furentes nostros interficiunt et quae poterant ab inermibus abripiunt. Quaesivimus locum fugae, non ulitionis.“, *Raimundi de Aguilers Historia*, 236.

³⁹ Први пут је Бодин био заробљен и одведен у Антиохију након пропасти устанка Ђорђа Војтеха, а други пут у Цариград, вероватно 1085–1090. г., *Ioannes Scylitzes*

је краљ Бодин био у животу још неколико година након овог сусрета, али о томе за сада нема сведочанстава.

Сусрет Срба и крсташа током Првог крсташког рата, ипак можемо оценити као мирољубив и благодан. Упркос томе што Рајмунд описује становништво на читавом подручју Далмације као „дивље и сирово“, између осталог с намером да истакне надмоћност својих људи, крсташка војска грофа Рајмунда Тулуског није имала велике губитке, а како на једном месту чак истиче, прошла је без њих.⁴⁰ Ако се поглед на читав догађај усмери у овом правцу, постају мање нејасне речи нешто познијег Ордерика Витала, који је, да подсетимо, знао за име српског краља, додуше незнано на који начин, када бележи да је крсташка војска на челу са Адемаром, епископ Пуја, и Рајмундом Тулуским „успешно Склавонију прошла (*prosperare per Sclavariam transit*) где их је Бодин, краљ Словена „пријатељски угостио“ (*eiusque Bodinus, Sclavogum rex amicabilem favit*).⁴¹

Током Првог крсташког похода крсташке војске сусретале су се са Србима на путу кроз Поморавље и преко Приморја. На првом поменутом правцу било им је немерљиво теже, нарочито народним војскама предвођеним Валтером Гољом и Петром Амијенским. Велики губици у људству при сваком окршају, који се у изворима, можда уз претеривање, мере у хиљадама, тешкоће у снабдевању храном и неприступачан терен, учинили су ову деоницу тежом него што се сматрала. Пут кроз *Склавонију*, такође неприступачан и опасан, донео је западним војскама мање губитака. Наравно, треба имати на уму да су прву деоницу прелазиле углавном народне војске, а другу боље опремљени и спремнији ратници.

Разлог за покретање Другог крсташког похода (1147–1149) био је пад грофовије Едесе у руке муслимана, и како је познато, није био успешан по хришћане.⁴² Балканске земље су као и током Првог крсташког

Continuatus, 165–166; *Annae Comnenae Alexias*, ed. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Berolini – Novi Eboraci 2001, VII.8.9, 225–226; *ВИИИЈ*, III, 177–186 (Б. Радојчић), 383 (Б. Крекић); *ИСН*, I, 196 (С. Ћирковић). Краљевска титула српских владара посведочена је први пут у писму папе Гргура VII Бодиновом оцу Михаилу од 9. јануара 1078. г., *Gregorii VII registrum*, I–II, edd. E. Caspar, MGH Epistolae selectae II/2, Berolini 1923, 365.

⁴⁰ „... Tandem per Dei misericordiam et comitis laborem et episcopi consilium, sic exercitus transivit, ut nullum fame, nullum in aperta congressione ibi perderemus..”, *Raimundi de Aguilers Historia*, 236.

⁴¹ *Orderici Vitalis Ecclesiastica Historia*, 485–486.

⁴² Литературу о Другом крсташком походу, в. нап. 2.

рата поново биле укључене у поход тиме што су западне војске предвођене немачким краљем Конрадом III и француским краљем Лујем VII прелазиле тај простор. Најпре је пут преко Угарске, *Бугарске* и даље византијским територијама до Цариграда прешла војска немачког краља, а потом знатно више дисциплинована француска војска. Немачка војска приспела је средином јуна 1147. г. у Угарску и у њој су провели око месец дана.⁴³ За овај део пута поред византијских и западних извора велики значај имају и домаће угарске хронике. Наравно, за разлику од поменутих извора оне су у знатно мањем обиму објективне, те тако приказују немачког краља не као ходочасника него као „крадљивца и тиранина“.⁴⁴ У изворима нема података да је немачка војска стварала нереде по Угарском краљевству, упркос чињеници да су се Конрад III и Геза II отворено сукобили у бици на Литави само годину дана раније.⁴⁵ Кроз месец дана прешли су Угарску и 20. јула приспели су у византијско Браничево, дакле у *Бугарску* како нас обавештава Отон Фрајзиншки у свом спису *Gesta Friderici imperatoris* када пише о границама Угарског краљевства.⁴⁶ Према француском путописцу Одону од Деја део немачке војске дошао је бродовима, јер их је како сâм Одон сведочи, француска војска, која је недуго потом кренула пут Цариграда истим путем, користила при свом преласку река, као и мостове које су Немци оставили за собом, док је други део ишао копненим путем.⁴⁷ Када се немачка војска окупила у

⁴³ Z. Hunyadi, *Hungary and the Second Crusades*, The Second Crusade in perspective, edd. J. T. Roche, J. Møller Jensen, Turnhout 2014, 61–64.

⁴⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovszky, *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, ed. E. Szentpétery, 458; Hunyadi, *Hungary and the Second Crusades*, 63.

⁴⁵ Hunyadi, *Ibidem*, 59–63.

⁴⁶ „...attingitur ab oriente ubi Sowa famosus fluvius Danubio recipitur Bulgaria ab occidente Maravia et Orientali Teutonicorum marchia, ab austrum Croatia, Dalmatia, Hystria vel Carinthia ad septentrionem Boemia, Polonia, Rutenia, inter austrum et orientem Rama, inter aquilonem et item orientem Pecenatorum et Falonum...“; *Ottonis et Rachewini Gesta Friderici I. imperatoris*, ed. G. Waitz, MGH SS rer. Germ. XLVI, Hannoverae, Lipsiae 1912, 49. Граница Угарске и Византије остала је непромењена, након угарско-византијских борби 1127–1129. г., тј. Београд и Браничево и даље су били византијски, а Срем и Земун угарски, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnae 1836, 10–13 (= *Ioannis Cinnami Epitome*); *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. A. van Dieten, Berolini – Novi Eboraci 1975, 17–18 (= *Nicetae Choniatae Historia*); *ВИИИЈ*, IV, Београд 1971, прир. Г. Острогорски, Ф. Баришић, 6–17, нап. 25, 117–120 (Ј. Калић).

⁴⁷ *Ex Odonis de Deogilo Libro de via Sancti Sepulchri a Ludovico VII. Francorum rege suscepta*, ed. G. Waitz, MGH SS XXVI, Hannoverae 1882, 63 (= *Odo de Deogilo*); Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 100–101.

Браничеву, кренула је дуж Поморавља, ка Нишу и Сердици и даље ка Цариграду. Византијски писци Јован Кинам и Никита Хонијат бележе како је дошло до сусрета посланика цара Манојла, Димитрија Макремволита и Александра Гравине, са немачком војском када су се крсташи обавезали да неће причињавати штету дуж византијских територија, а заузврат им је цар обећао слободан пролаз и снабдевање намирницама.⁴⁸ Хонијат бележи и за њега очигледно необичну чињеницу да су учешће у походу узеле и жене „на мушки начин одевене“. Из његовог излагања јасно је и да сумња у намере крсташа који су желели да „обезбеде прави пут за Јерусалим уместо заобилазних и опасних путева“, јер су, како каже, носили обимну ратну опрему, а „говорили су да са собом не носе ништа сувишно“, док изгледа да их је и „цар гледао са неповерењем“, те је наоружавао војску и утврђивао градове.⁴⁹ Кинам наводи како су писари цара Манојла на Дунаву пребројавали крсташе и пописивали товар који су носили што је вероватно представљало меру предострожности.⁵⁰ Ипак, византијски писци не сведоче о неким несугласицама између крсташа под вођством краља Конрада III и становништва на простору од Београда до Ниша. Кинам, штавише, бележи: „А варвари све док у суровим крајевима беху, на име од реке Истра па све до Сердике многе се високе и непроходне планине пружају, мирно су путовали и нису чинили ништа што не би Ромејима било по вољи“.⁵¹ Међутим, следећи дословно речи француског путописца и ходочасника Одона из Деја, њих је ипак било.⁵²

На име, пише Одон, како су крсташи из Угарске, пошто су ушли у *Бугарску*, „грчку земљу“, у Браничеву, који описује као сиромашан град, били почашћени намирницама које су највећим делом пренели из Угарске.⁵³

---

⁴⁸ *Ioannis Cinnami Epitome*, 67–69; *Nicetae Choniatae Historia*, 60–62; *ВИИИЈ*, IV, 17–19, 120–122 (Ј. Калић).

⁴⁹ *Nicetae Choniatae Historia*, 60–62; *ВИИИЈ*, IV, 120–122 (Ј. Калић).

⁵⁰ Византијски историчар наводи број од „деведесет мирјјада“ крсташа ипак, иако се и западни извори слажу да је војска била многобројна, Кинамом податак је свакако претеран, *Ioannis Cinnami epitome*, 69; *ВИИИЈ*, IV, 18, нап. 28 (Ј. Калић).

⁵¹ Јован Кинам додаје да су крсташи почели да се сукобљавају са становништвом тек „кад се већ нађоше у *равницима* које се настављају на многа тешко приступачна места у Дакији“, *Ioannis Cinnami Epitome*, 70; *ВИИИЈ*, IV, 19–20 (Ј. Калић).

⁵² Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 106–107.

⁵³ Odo de Deogilo, 63: „Тамо је био толико велики број лађа које су Немци оставили, да је било довољно за градњу домова и за грејање становништву за дуже времена. Њихове младе наши су прихватили и пошто су прешли реку из неког краја Угарске који се није налазило далеко донели су намирнице.“ Фејић, *Западни писци и путници*, 120.

Међутим, *Грци* односно тамошње становништво, сведочи Одон, већ су се на уласку у њихову земљу „испрљали нечасним радњама“, мислећи пре свега на по крсташе неправедну размену новца.⁵⁴ „Надаље“, бележи Одон, „прошли смо пустињу (deserta) и у земљу лепу и пребогату, која се без прекида протезала до Цариграда смо ушли“, при чему се овај исказ вероватно односи на подручје од Софије до Цариграда, тракијску равницу.⁵⁵ Тамо су се *Грци* пред крсташима затварали у своје градове и утврђења и достављали им робу ужадима низ зид, али како то њиховом мноштву није било довољно крсташа су „отимањем и пљачком неопходне намирнице прибављали“,⁵⁶ а затим, додаје Одон, „чинио се некима“ (visum tamen est aliquibus) да је то „кривица Немаца“ који су њима „претходили“ (hoc Alemannorum nos precedentium culpa fuisse) који су све опљачкали, а сем тога и предграђа запалили.⁵⁷

Дакле, при проласку кроз *Бугарску* француски крсташа нису били пријатељски дочекани од стране тамошњег становништва (*Грка*) и имали су непријатна искуства при размени новца и набављању намирница, док су од Софије ка Цариграду морали силом да им отимају робу, а главног кривца за такав однос према њима Одон проналази у немачким крсташима који су начинили велику штету на том простору не много пре њиховог проласка. Ипак, иако нас француски путописац обавештава о штети и недисциплини немачке војске, те су крсташа под вођством Луја VII били, како из његовог излагања следи, приморани на отимање намирница јасно је да ни прелаз француске војске дуж Поморавља није био без последица по локално становништво.⁵⁸

⁵⁴ Odo de Deogilo, 63.

⁵⁵ Odo de Deogilo, 63. В. и *Ioannis Cinnami Epitome*, 70; *ВИИИЈ*, IV, 20, нап. 31 (Ј. Калић).

⁵⁶ „...peregrini ergo in rerum abundantia penuria non ferentes, predis et rapinis sibi necessaria conquirebant..“, Odo de Deogilo, 63.

⁵⁷ Odo de Deogilo, 63. Могло би се рећи да о нередима које су немачки крсташа изазивали на простору од Београда до Ниша посредно указује Кинам, мада је његов став по том питању двосмислен. Наиме, он најпре истиче да су поменути деоницу немачки крсташа прешли у миру, в. нап. 51, а потом, када пише о преласку француске војске *преко Дунава*, истиче да се краљ Луј VII није осилио „преко мере као Конрад“, те да је имао добар пријем од цара, али византијски историчар није сигуран да ли је то због „нарави“ француског краља или „га је уразумило оно што се већ Конраду било десило“, при том, да подсетимо, у претходним редовима не спомиње недаће Немаца, *Ioannis Cinnami Epitome*, 82; *ВИИИЈ*, IV, 21, нап. 36 (Ј. Калић).

⁵⁸ Француски крсташа следили су пут немачке војске и пре ступања на византијску територију, у *Бугарску* током августа 1147. г. прошли су кроз Угарско

Француски путописац, дакле, бележи несугласице на путу кроз Поморавље између крсташа и *Грка*, а чак помиње и да су Печенези и Кумани напали један заостали део француске војске.⁵⁹ Међутим, Одон када пише о Браничеву, наводи да је то сиромашан град, крај око њега је непроходан и шумовит, али истиче и да је веома плодан и богат, но ипак наводи да нема довољно људи који би обрађивали земљу („...si colonos haberet...”).⁶⁰ Дакле, општи утисак је да је област око Велике Мораве била недовољно насељена.⁶¹ Да се приметити да писци који описују пролаз крсташких војски током Другог крсташког рата на простору који и даље искључиво називају *Бугарском* помињу *Грке* односно Византинце, Печенеге и Кумане. Није тешко уочити да се за становништво на простору *Бугарске*, у односу на Први крсташки поход, не користи назив *Бугари*. Јован Кинам тако на пример када помиње угарско-византијске борбе око Браничева и Београда, за сукобљене стране користи називе Ромеји и Хуни, а становништво у неком од градова једноставно назива *Браничевци* и *Београђани*.⁶²

Међутим, византијски ретори у својим делима, у складу са жанром којем припадају, пружају другачији поглед на подручје јужно од

краљевство. Међутим, изгледа да је тамо француска војска била далеко срдачније прихваћена од немачке. Ипак, не бележи само француски путописац такве утиске, већ се и у *Угарским хроникама* истиче благонаклон став угарског владара Гезе II према краљу Лују VII. Овај податак је интересантан будући да је Гезин опонент Борис боравио у Лујевој пратњи, но то није пуно реметило односе, те је војска након успешних преговора за свега петнаест дана прошла кроз Угарску, *A history of the Crusades*, I, 487–489; Hunyadi, *Hungary and the Second Crusades*, 63–65.

⁵⁹ Odo de Deogilo, 65; Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 98.

⁶⁰ „Quod de illa superest, ut ita dixerim pratum et nemorosum vel nemus pabulosum. Bonis abundat que sponte nascuntur et ceteris et habilis, si colonos haberet...“, Odo de Deogilo, 62; Антоновић, *Етничка кретања*, 79–80; Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 98.

⁶¹ У прилог тврдњи да је област око Браничева слабо насељена, чему је друга крсташка војна вероватно додатно допринела, чини се да сведочи и један податак из Кинамове *Историје*. Наиме, описујући угарско-византијске борбе у Срему 1151. г., Јован Кинам наводи да је цар Манојло, пошто је стигао у Браничево решио да набави намирнице и послао одред у „хунску земљу“ на простор данашњег Баната и додаје да су тамошња насеља „скоро претрпана мноштвом житеља и крцата свакојаким добрима“, *Ioannis Cinnami Epitome*, 117–118; *ВИИИЈ*, IV, 44 (Ј. Калић). Наравно, узимање плена на противничкој територији свакако је био део ратне стратегије, али имајући у виду сведочење Одона из Деја не сме се искључити могућност да ромејска војска није имала чиме да се снабде на том простору.

⁶² *Ioannis Cinnami Epitome*, 131, 133; *ВИИИЈ*, IV, 51–53 (Ј. Калић).

Саве и Дунава. Чувени беседник Михаило Солунски у једном од својих говора који су настали у част цару Манојлу, велича царев поход против Срба из 1149. г., те говори да је цар „избрисао из народа подунавског Словена и суседног Панонца“, под којима, нема сумње подразумева Србе и Угре, те да је прокрстарио средином земље Словенове, па „од средине до крајњих граница са војском прође“, а на крају наглашава како је цар „заузевши средину“ имао „срце земље“.⁶³ Како схватити ове реторски обојене податке Михаила Солунског о царевој борби са српским великим жупаном? Беседник за Србе користи назив *Подунавски Словени* што говори о томе да се по његовом схватању Срби простиру до Дунава. Самим тим *Словенова земља*, чијом је средином цар Манојло „прокрстарио“ обухватала би шири простор од оног који је био под политичком влашћу српских великих жупана, а поменуто „средину“ те земље, односно „срце земље“ требало би разумети управо као алузију на политичко средиште српских владара у области Раса, коју је цар Манојло, као што је познато, том приликом опустошио.⁶⁴ Дакле, из речи Михаила Солунског могло би се закључити да су Срби живели на ширем подручју од оног што је у то време, средином XII века, представљало њихово политичко језгро. Тај шири простор свакако подразумева и *појам Бугарске*, односно укључује и Поморавље, где су Срби били под чврстом влашћу Византинаца.

Из пера једног другог византијског беседника исте епохе, Теодора Продрома, долазе следећи наводи када описује царева победа над Угрима: „...а шта су ми Дукљани, Дачани и Далмати према поробљавању Пеонаца и страховању пред тобом...“.⁶⁵ Нема потребе на овом месту посебно објашњавати да се под Дукљанима, Дачанима и Далматима подразумевају Срби. Међутим, Продром чини се није случајно употребио све ове називе за Србе,⁶⁶ већ је њима прецизно географски омеђио простор

⁶³ *Fontes rerum byzantinorum*, I, ed. W. Regel, Petropoli 1892, 174–175; *ВИИИЈ*, IV, 192–193 (Б. Ферјанчић).

⁶⁴ *Ioannis Cinnami Epitome*, 101–103; *ВИИИЈ*, IV, 22–26 (Ј. Калић).

⁶⁵ Theodoros Prodromos, *Historische Gedichte*, ed. W. Hörandner, Wiener Byzantinistische Studien IX, Vienna 1974, 180; *ВИИИЈ*, IV, 176–177 (Б. Ферјанчић); В. Станковић, *Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског*, ЗРВИ 43 (2006) 442–443 (= Станковић, *Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског*).

⁶⁶ Б. Ферјанчић, *ВИИИЈ*, IV, 177, нап. 17, указао је да није јасно зашто Продром користи и назив Дачани и Далмати у истој реченици сматрајући то плеоназмом и додајући да је то највероватније последица његове жеље да увелича царски успех. Уп. Станковић, *Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског*, 437–450.

који Срби насељавају у његово време.⁶⁷ Како се под Дакијом подразумева простор централног Балкана укључујући и Поморавље, употреба назива Дачани за Србе средином XII века било би сведочанство о томе да су они у то време насељавали ту област. Штавише и Јован Кинам када помиње град Ниш истиче да је он „главни међу градовима Дакије“.⁶⁸

Византијски ретори, а како видимо посредно и историчари, упућују на закључак да су у етничком смислу Срби били присутни на простору од Београда до Ниша, деоници коју су крсташи Другог похода прелазили. Ипак, како је тај простор услед честих пограничних сукоба и чињенице да је био на главном путном правцу које су користиле крсташке и све друге војске прилично опустео у људству не чуди што их западни писци и византијски историчари не стављају у средиште збивања. Због таквог стања на простору од Београда до Ниша тешко се било шта може више рећи о Србима и крсташима Друге војне, осим да су као Угри, Византинци, Кумани и Печенези трпели околности у којима су се нашли.

Деценију касније, шездесетих година XII века, слика о присутности Срба у области Поморавља је далеко јаснија. Кинам бележи како је Деса „управљао Дендром богатом и многољудном земљом у суседству Ниша“ и из ње је убирао плодове и пре но што га је цар Манојло поставио за српског великог жупана уз услов да се одрекне исте. Како тај услов Деса није испунио, цар је кренуо до Ниша да смени непослушног жупана, а византијски историчар додаје и да кроз Ниш „води пут у обе земље – пеонску и српску“.⁶⁹ Византијски ретор Михаило

⁶⁷ Архаични називи за Србе употребљени су због античких назива територија (римске провинције Далмације и дијецезе Дакије) на којима су у ауторово време, средином XII века, живели Срби.

⁶⁸ *Ioannis Cinnami Epitome*, 69–70; *ВИИИЈ*, IV, 19, нап. 29 (Ј. Калић).

⁶⁹ *Ioannis Cinnami Epitome*, 204, 212; *ВИИИЈ*, IV, 58–59, нап. 140 (Ј. Калић); Р. Ј. Šafarik, *Slovanské starožitnosti*, II, Praha 1863, 617, дошао је до закључка да се Дендра налази на простору Дубраве, жупе која се помиње у Раваничкој повељи, тј. на десној обали Велике Мораве. М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ (Девџра) Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996) 197–213, сматра да се Кинамова Дендра може изједначити са жупом Дубравницом, али и да једна жупа истовремено може имати два различита назива, као што је случај Дубравнице (Дендре) и Река. Положај Дендре се према таквом схватању може сместити на леву обалу Јужне Мораве. Највећи број истраживача који се бавио питањем географског положаја Дендре сматра да се она може поистоветити са жупом Дубочицом, која се налази на левој обали Јужне Мораве, о томе детаљно в. М. Цветковић, *Стефан Немања и Дубочица*, Стефан Немања и Топлица, ур. Д. Бојовић, Ниш 2011, 47–58, посебно, 49–50, нап. 14–17.

Анхијалски, пишући о односу Угара и Срба, бележи како су Угри пришли „земљорадничком и пастирском Дачанину... То је народ многољудан и са границама нимало уско повученим, *запљускиван таласима дунавским* и распрострањен до Вумелана и земље илирске, додирујући обале Јадрана и обитавајући крај Јонског мора...“.⁷⁰ Михаило Анхијалски очигледно алудира на етничку присутност Срба на омеђеном простору, а не политичку. Коначно, да је у потпуности дошло до репопулације појаса од Београда до Ниша и да су Срби насељавали исти сведочи Арнолд из Либека, који у свом наставку Хелмолдове *Словенске хронике* описује пролаз саксонског и баварског војводе Хенриха Лава 1172. г. поменутих пределом на његовом путу ка Цариграду и Јерусалиму. Пут је био веома тежак јер су пролазили кроз мочварни крај, те су били принуђени да се ослободе терета. Затим су приспели у град Равно „чије становнике називају Србима, синовима Белијаловим, који су без Божјег јарма, одани су телесним уживањима, и као што им само име каже служе свакојакој нечистоћи...“.⁷¹ Арнолд бележи и да су подложни „грчком краљу“ (...subiecti tamen noscuntur regi Grecorum...), али да без обзира на то нису радо сарађивали са царевим посланицима. Срби су чак и напали Немце, а у тој борби настрадао је и „вођа Срба“ (ducem illogum).⁷² Дакле, присуство Срба дуж трасе *Via militaris* седамдесетих година XII века недвосмислено помиње један извор западне провенијенције. Овим податком се њихово етничко присуство у области Поморавља више не доводи у питање.

Крајем осме деценије XII века покренут је Трећи крсташки рат (1189–1192) опет у циљу заузимања Јерусалима, који је овог пута био у

⁷⁰ R. Browning, *A new source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century. Inaugural Lecture of Michael ó тоῦ Ἀρχιάλου ὡς ἑπατος τῶν φιλοσόφων*, *Balkan Studies* 2 (1961) 199. У овом опису један мање познат термин је Вумелани, назив за илирско племе, чије се седиште налазило северно од реке Цетине, *ВИИИЈ*, IV, 200–201 (Б. Ферјанчић).

⁷¹ „...procedentes igitur appropriabant urbe qui Ravenelle dicitur, que in medio nemoris sita est, cuius habitatores Servi dicuntur, filii Belial, sine iugo Dei, illecebris carnis et gule dediti et secundum nomen suum immundiciis omnibus servientes...“ *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica* a. 1172–1209, ed. I. Lappenberg, *MGH SS XXI*, Hannoverae 1869, 118; Matković, *Putovanja po balkanskom poluostrvu*, 114–116; Fejić, *Les Balkans aux yeux des voyageurs occidentaux*, 287; Фејић, *Западни писци и путници*, 121; Ј. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 544 (= Калић, *Европа и Срби у XII веку*); Антоновић, *Етничка кретања*, 80. Детаљно о походу војводе Хенриха Лава, в. Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 98–100, 103–104.

⁷² *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 118–119.

рукама египатског и сиријског султана Саладина. Бројна војска упућена је на Исток, а на њеном челу били су најмоћнији владари Европе тог времена – француски краљ Филип II Август, енглески краљ Ричард I Лавље Срце и немачки цар Фридрих I Барбароса. Ни овај поход није био успешан по хришћане, јер главни циљ није остварен, Јерусалим није ослобођен.⁷³ И опет једна од армија, војска немачког цара прелазила је добро познат пут дуж Балкана, с тим што је тада деоница од Београда до Ниша имала не само јасан етнички идентитет, већ и нови политички оквир.⁷⁴

Познато је да је Стефан Немања добио најпре, приликом поделе очевине, „чест отечества“, тј. жупе Ибар, Топлицу, Расину и Реке, од којих се последње три налазе на левој обали Јужне Мораве, а затим је уз извесно византијско достојанство (царски сан) добио од цара Манојла Дубочицу, такође жупу на левој обали Јужне Мораве.⁷⁵ На десној обали *Морава*, од Београда до Ниша неприкосновена је била власт византијског цара Манојла I, али почетком осамдесетих година XII века заједнички подухвати угарске и српске војске донели су нову, измењену слику Поморавља. Наиме, 1182. г. угарска војска напала је византијске градове Београд и Браничево, а већ 1182/1183. г. и српски велики жупан постао је савезник угарског краља Беле III у даљој борби против Византије. Са угарским краљем је опустошио византијске територије све до Софије, а потом је предузео самосталну офанзиву. Његови напади против *Грка* били су усмерени како у области Поморавља, тако и у Приморју, а сматра се да су се његова освајања збила у периоду 1182/1183–1189. г.⁷⁶ Најисцрпнија сведочанства о Немањиним освајањима у рату против Византије, поред византијских и латинских извора, пружају и домаћи извори, *Хиландарске*

⁷³ *A history of the Crusades*, II, ed. R.L. Wolff, H. W. Hazard, Madison – Milwaukee – London 1969, 45–123.

⁷⁴ Пре доласка у византијски Београд крсташи су у миру прешли Угарско краљевство, где су све време дуж пута снабдевани различитим потрепштинама, а угарски краљ Бела III је на најсвечанији начин дочекао цара Фридриха у Острогону, Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 120–121.

⁷⁵ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999, 20; С. Пириватрић, *Манојло I Комнин*, „царски сан“ и „самодришци области српског престола“, ЗРВИ 48 (2011) 89–116.

⁷⁶ М. Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, Byzantinoslavica 5 (1933–1934) 235–303 (= Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*); К. Жиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952², 152–157 (= Жиречек, *Историја Срба*, I); ИСН, I, 252–257 (Ј. Калић); И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију. Прилог датирању Немањиног напада на градове у Дукљи*, Стари српски архив 11 (2010) 183–190.

повеле и *Житија* посвећена Светом Симеону, које су написали његови синови, Стефан и Сава.⁷⁷ Немањини напади били су жестоки и, према речима Стефана Првовенчаног, након што се раставио од угарског краља „пође са својом силом на град Перник и овај разруши силом својом и опустоши га, и град Стоб и град Земен, и град Велбужд, и град Житомирски, и град Скопље и град Лешки у Доњем Пологу и град Градац, и град Призрен и град славни Ниш, и град Сврљиг, и град Равни, и град Козли“.⁷⁸ Дакле, Немања је почео да шири своју власт према истоку, и на области којима ће 1189. г. проћи бројна војска немачког цара.⁷⁹ Могуће је да је нека од поменутих освајања, пре свега она у области Струме, Немања извео у време пролаза крсташа.⁸⁰ Ипак, важно је напоменути да су Београд и Браничево 1186. г. враћени као мираз у византијске руке, након што су Византија и Угарска склопиле мир који је потврђен склапањем брака између цара Исака II Анђела и Маргарите, кћерке Беле III. У сваком случају Срби су доминирали на простору од града Равно до Ниша.

Да је Ниш био у Немањиним рукама пре проласка крсташа, осим *Житија* које је настало из пера Стефана Немањића, потврђује хроничар похода цара Фридриха I Барбаросе, псеудо-Ансберт, а посредно и *Велики анали Келна*.⁸¹ Наиме, у *Аналима Келна* под 25. децембром 1188. г. бележи се да су пред цара Фридриха у Нирнберг „дошли легати српског краља“, којима је био задатак „да изразе велику радост свога краља ради доласка царевог“, и наду да ће „римског августа“ као „ходочасника видети како прелази преко његове земље“. Сем тога, Стефан Немања је писмом обавестио цара да „најплеменитији од својих градова ради тога припрема“, те да ће цара „са највећом свечаношћу ту пристојно примити“, и додаје да убудуће жели да тај град „учини престоницом свог краљевства

⁷⁷ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 68–76 (= Благојевић, *Преглед историјске географије*); С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ђирковић, Београд 1998, 96–100.

⁷⁸ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 38.

⁷⁹ Важна територијална проширења биле су и жупе на левој обали Велике Мораве, жупе Левач, Белица и Лепеница, Благојевић, *Преглед историјске географије*, 69–71, 74 *ИСН*, I, 258 (Ј. Калић).

⁸⁰ Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, 294; *ИСН*, I, 258 (Ј. Калић).

⁸¹ *Annales Colonienses Maximi*, ed. K. Pertz, MGH SS XVII, Hannoverae 1861, 795–796 (= *Annales Colonienses Maximi*); *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH SSRG N. S. 5, Berlin 1928, 30 (= *Historia de expeditione Friderici imperatoris*).

и да га таквом слободом обдари“.⁸² Нема сумње да Стефан Немања под „најплеменитијим од својих градова“ подразумева град Ниш, који је био највећи град у српским рукама на путу *Via Militaris*, а за који псеудо-Ансберт бележи да га је велики жупан заједно са својом браћом заузео „мачем и луком“.⁸³ Но, вратимо се посети посланика српског великог жупана Нирнбергу, децембра 1188. Цар Фридрих I Барбароса одазвао се на позив папе Гргура VIII и свечано се испред катедрале у Мајнцу 27. марта 1188. прихватио крста и узео учешће у Трећем крсташком рату. Већ у децембру исте године посланици Стефана Немање стижу у немачки град са погодном понудом, али није најјасније како и од кога је српски велики жупан сазнао за намере цара Фридриха да узме учешће у крсташком походу и то да ће немачка војска прећи управо преко његове новоосвојене територије. Немачки цар је очигледно био изненађен посетом и како се чини није претходно предузимао никакве кораке у циљу зближавања са владаром Срба. На такав закључак упућују последњи редови који су о овој посети забележени у *Аналима*. Наиме, летописац бележи да су српски посланици лепо примљени и да су им дарови узвраћени, додајући да је цар величао Бога „што је од краљева за које једва да је икада чуо да се помињу, толико добио“.⁸⁴

Неколико месеци након ове посете немачка војска је прешла Угарску, и ушла на територију Византијског царства, у земљу која се у изворима и даље назива *Бугарском*. Крајем јуна 1189. г. напустили су византијски Београд и упутили се ка Браничеву. Тамо их је почетком јула дочекао „dux de Brandiez“, који се „показао превртљивим и неспособним као и његова војска и сви Грци“.⁸⁵ Овакав став псеудо-Ансберта према Грцима не чуди будући да су бранили крсташима да иду главним путем,

---

⁸² „...aderant etiam legati Servianensis regis...Isti in mandatis habebant regem ipsorum summo gaudio perfungi pro adventu imperatoris et quod Romanorum augustum in specie peregrini per terram suam transiturum se videre speraret... Ad hoc scripsit ei, nobilissimam urbium suarum se ad hoc preparare quatinus cum maxima sollempnitate eum ibi decenter exciperet, et de caetero caput regni sui eandem urbem reputare, et hac libertate eam donare velle...“ *Annales Colonienses Maximi*, 795–796; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 390–391 (= Калић, *Ниш у средњем веку*)

⁸³ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, 544–546.

⁸⁴ „...glorificans Deum, quod a regibus, quos vix umquam nominari audierat, tanti haberetur...“ *Annales Colonienses Maximi*, 796.

⁸⁵ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 27.

већ су их упућивали искључиво на споредне, камените, али су им и ту правили незгоде.⁸⁶ Псеудо-Ансберт бележи да су 11. јула крсташа напустили Браничево и да су ушли у „најдужу шуму“ где су се сусрели са „полуварварима Грцима, Бугарима и Србима и Власима“ који су их чекали у заседама и гађали отровним стрелама, а већина њих је признала да је то радила по наредби њиховог господара дуче Браничева и пре свега по заповести грчког цара.⁸⁷ Према псеудо-Ансберту, становници *Бугарске* су Грци, Власи, Срби и Бугари, али све њих означава као *полуварваре*, за разлику од Арнолда из Либека који Србе две деценије раније, како смо видели, назива *варварима*.⁸⁸ Сем тога Арнолд такође бележи и да су Срби нападали Фридрихову војску, али и да је њихов тадашњи вођа убрзо положио заклетву пред царем.⁸⁹ Како год, очито је да су Срби који су насељавали долину Велике Мораве показали негостостољубивост према крсташима. Када су крсташа већ приспели у разорени град Равно дошао је посланик грчког цара Исака II ка цару Фридриху изражавајући забринутост због тога што није обавештен о проласку крсташа преко његове територије нудећи уснут миран провод преко ње.⁹⁰ „Тих дана“, пише псеудо-Ансберт, „дошли су посланици великог жупана Србије и Рашке и његовог брата премоћног жупана“ такође у Равно, обећавајући долазак „својих господара жупана у сусрет најсветлијем цару и сваковрсну службу и потчињеност њему“.⁹¹

⁸⁶ Осим у псеудо-Ансбертовој *Историји*, додуше не толико исцрпне податке о прелазу крсташа дуж Поморавља налазимо и у *Историји крсташа (Historia peregrinorum)*, ed. A. Chroust, MGH SSRG N. S. V, Berlin 1928, 131–134) анонимног аутора, Арнолдовој *Словенској хроници: Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 171–172 и у итинерару крсташа прикљученом спису о делима енглеског краља Ричарада I, *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. W. Stubbs, London 1864, 44–45 (= *Itinerarium Peregrinorum*); Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 119.

⁸⁷ *Ibidem*, 28.

⁸⁸ *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 118; *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 28; Антоновић, *Етничка кретања*, 80–81. У *Историји крсташа* и *Итинерару крсташа* Срби се не спомињу: *Historia peregrinorum*, 132; *Itinerarium Peregrinorum*, 44–45; Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 100–105.

⁸⁹ Арнолд не прави разлику између Срба из доњег Поморавља од оних из горњег под влашћу Стефана Немање, те на овом месту мисли на заклетву српског великог жупана (et fecit domno inperatori hominium, suscipiens ab ipso terram suam iure beneficario), *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 172. В. и нап. 100.

⁹⁰ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 29.

⁹¹ „...his etiam diebus preambuli magni comitis de Seruigia et Crassia eiusque germani eque comitis prepotentis venerunt nuntiantes eorundem domnorum suorum comitum

Потом се крсташка војска окупила код „некада утврђеног града“, а сада делимично разореног Ниша ради трговине и управо у том граду велики жупан Немања и његов брат Страцимир, „са великом свечаношћу“, изашли су у сусрет римско-немачком цару Фридриху I Барбароси, 27. јула 1189. г. Срби су са своје стране показали велику посвећеност приликом овог сусрета, те су цара и његову пратњу лепо угостили, нудећи им оброк и пиће, а међу бројним поклонима нашли су се морски бикови, тј. фоке, њих шест на броју, укроћени вепар и три, такође, укроћена јелена.⁹² Ипак, оно што је значајније јесте чињеница да су понудили помоћ цару у подухвату који је предузео, нарочито ако буде у њему ометан од војске грчког цара, што се већ, како псеудо-Ансберт сведочи, догодило на путу до Ниша. Немачки историчар нам након тога износи неколико изузетно важних појединости из српске политичке историје – да је велики жупан са братом Страцимиром и са својим трећим братом Мирославом заузео Ниш и околину чак до Сердике и да су „сву ту земљу из подложности Грцима преотели и за себе њу задобили“. У намери да настави даље са освајањима тражио је да им римски цар призна и формално додели ту земљу, обећавајући му вазалску верност.⁹³ Међутим, цар Римљана није желео да омета своју провобитну намеру да ослободи Христов гроб од неверника, те стога није желео да почиње рат против хришћана, па ни против „краља Грчке“.⁹⁴ Дакле, Немањина понуда о заједничком ратовању са Немцима није могла да буде остварена. Друга молба која је упућена цару приликом сусрета Срба и крсташа у Нишу било је склапње брака између Тољена, сина великог хумског кнеза Мирослава, и кћерке истарског маркгрофа Бертолда IV од Андекса, уз одредбу да Хумску земљу после Мирослављеве смрти наследи његов син Тољен, тј. Тољенови потомци из брака са по имену непознатом немачком

adventum in serenissimi imperatoris occursum et omnimodum servitum ac subiectionem ipsi promittentium“, *Ibidem*, 29; Фејић, *Западни нисци и путници*, 123.

⁹² „...ad Nisam civitatem aliquando munitam... ex parte dirutam, cunctus convenisset exercitus...“, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30; Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, 281–282; Јиречек, *Историја Срба*, I, 155–156; Фејић, *Les Balkans aux yeux des voyageurs occidentaux*, 287–288.

⁹³ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30.

⁹⁴ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 31. Псеудо-Ансберт бележи и да је у јесен 1189. г. немачки цар Фридрих послао посланике у Цариград како би пред грчким царем потврдили да цар није грчку земљу давао никоме као бенефицију те ни великом жупану Србије, нити да се удруживао против грчке државе, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 31, 46; Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 124–125.

племкињом. Цар је молбу прихватио и уговорено је да се поменути брак оствари о празнику светог Ђорђа следеће године, дакле 1190.⁹⁵ Ипак, није познато да ли је до његове реализације дошло. Псеудо-Ансберт потом сумарно излаже пропадање Византијског царства након смрти Манојла I Комнина (1180. г.), а то излагање завршава податком да је Стефан Немања, док је крсташка војска „прелазила Бугарску“, искористио прилику и то у савезу са бугарским вођом Петром, и део Бугарске (*partem Bulgariae*) потчинио својој власти.⁹⁶ Међутим, сам извор није довољно јасан по питању времена ових Немањиних освајања, осим да се то догодило у време проласка крсташа, што би могло да се односи и на период пре сусрета два владара у Нишу, али и после тога.⁹⁷ Немачки историчар затим наставља приповедање о преговорима у Нишу и истиче да је легат цара Исака II, извесни Алексије, у том граду обећао цару Фридриху миран пролаз војске даље ка Софији, не пропуштајући да спомене да је дука Браничева раније имао непотребно лош однос према крсташима.⁹⁸ Исто тако, не пропушта да истакне да су се Срби пријатељски према њима опходили у „божјем граду“ (*castra Dei de Nissa*) и како су, пошто су се опростили од њих (*amicis nostris comitibus magnis de Servigia valem facientes*), наставили тешким шумовитим путевима, где су их упркос договору са грчким царем нападали Грци и Власи.⁹⁹

Крсташка војска прошла је, дакле, од Београда до Браничева не баш угодним путевима, а западни писци сведоче и о тескоби пута кроз такозване *бугарске шуме на* деоници од Браничева до Равног.¹⁰⁰ Такође,

⁹⁵ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 31; Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, 282–283; К. Јиречек, *Тољен син кнеза Мирослава хумског*, Зборник Константина Јиречека I, прир. М. Динић, Београд 1959, 435; Фејић, *Западни писци и путници*, 124; Калић, *Ниш у средњем веку*, 391–392.

⁹⁶ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 31–33.

⁹⁷ Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, 266–267, сматра да на овом месту не смемо у потпуности веровати псеудо-Ансбертовом податку да је тај савез био „у време проласка крсташе војске“, већ да су Немања и Петар Асен склопили савез и заједно ратовали против Византије у периоду од 1187. до 1189. г. Ипак, код псеудо-Ансберта уз белешку „у оно време када је пролазила крсташка војска“ стоји да је Немања искористио прилику (*occasione accepta*) да настави ратовање, што непосредно повезује Немањино даље ратовање и пролазак немачке војске.

⁹⁸ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 33–34.

⁹⁹ „...per aspera et duras vias silvarum progrediebamur... ab hostibus Grecis et Flachis incurrimus...”, *Ibidem*, 35, 37; Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 128–134.

¹⁰⁰ Арнолд из Либекa бележи да су Срби са овог простора нападали цареву војску и убили чак пет стотина царевих слугу, *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 172.

видимо да је, упркос обећању о мирном проводу од Софије ка Цариграду, крсташка војска често нападана од Грка и Влаха. Стога, није тешко запазити да је једино део пута који је био под политичком влашћу Стефана Немање, од града Равно до Ниша, био безбедан и сигуран и да су крсташа на том делу пута дочекани срдечно и пријатељски.¹⁰¹ Без обзира на то што предлог српског великог жупана Немање о заједничком војевању против Византије није наишао на одзив немачке војске на челу са царем Фридрихом, сусрет два владара у Нишу, онакав каквим га описује псеудо-Ансберт, приказује политички и војни значај Србије тог времена, спремне за борбу против Византијског царства, али ако буде неопходно и за Гроб Господњи.¹⁰² Ово је уједно и последњи пролаз крсташке војске преко Балкана, дуж пута *Via Militaris*.

У разматрању етничке слике Поморавља у време Другог крсташког похода закључили смо да се термин *Бугари*, као ознака за становништво територије којој се придаје географски назив Бугарска, готово не користи. Што се тиче Трећег крсташког похода, у изворима се за тај простор и даље користи географски назив *Бугарска*, а становници *Бугарске* су Грци, Бугари, Власи и Срби. Чини се да је термин *Бугари* у горереченом смислу место у изворима уступио појединачним називима различитих народа који су настањивали тај простор.

Проласци крсташких војни преко Балкана ка Јерусалиму, без обзира на местимичне сукобе са локалним становништвом, уопштено гледајући нису оставили никаквог негативног трага. Срби су како смо видели, пре свега њихове вође, најпре краљ Бодин, а потом и велики жупан Стефан Немања, врло радо и увек пријатељски дочекивали вође похода, и уз то обећавали миран пролазак војски. Западни и византијски извори доносе вести о сусретима, преговорима и сукобима, али домаћи извори не спомињу, ако не пролаз крсташа са свим оним што га је пратило, онда

---

¹⁰¹ Како је уочио А. Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 104, једино псеудо-Ансберт од свих западних извора који пишу о прелазу крсташа преко Балкана прави јасну разлику између Срба у доњем току Велике Мораве који су били под непосредном политичком влашћу Византије, те стога непријатељски настројени према крсташима, и оних који су насељавали пределе уз горњи ток Велике Мораве и уз Јужну Мораву, који су били поданици српског великог жупана, пријатељски расположених према немачкој војсци.

¹⁰² *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30, 68.

макар сусрете српских владара са тако знаменитим личностима какви су били гроф Рајмунд Тулуски и цар Фридрих I Барбароса.¹⁰³

Путеви наредних крсташких војни нису водили преко Балкана, те Срби нису имали непосредних додира са крсташима. Међутим, тако важни догађаји свакако су имали рефлексија на политички, културни и духовни живот српске државе током XIII века. Тако на пример тежња крсташа да се морем превезу до Цариграда ради ослобођења Јерусалима, завршила се најпре освајањем Задара 1202. г., а потом и Цариграда 1204. г. и допринела је општем метежу и великој промени на политичкој карти Балкана. Када је угарски краљ Андрија II узео учешће у Петом крсташком рату 1217. г., Стефан Немањић је готово истовремено, будући да се угарска круна дуго опирала жељи српских владара, затражио краљевске знаке и добио краљевску круну од папе Хонорија III.¹⁰⁴ Први архиепископ српски Сава Немањић кренуо је на своје прво путовање у Свету Земљу највероватније 1229. г., након споразума који су склопили током Шестог крсташког рата немачки цар Фридрих II, Барбаросин унук, и египатски султан Камил, по коме су Јерусалим и друга света места враћени хришћанима, након скоро више од четрдесет година, чиме су створене повољне прилике за такав подухват српског просветитеља.¹⁰⁵ Како се борба за рестаурацију Византијског царства, након пада Цариграда и стварања Латинске крсташке државе, водила више деценија, у време последњих крсташких војни хришћана против муслимана, може се рећи да су Срби опет у тим догађајима имали свој удео. Неуспех војски на челу са француским краљем и енглеским принцом крајем XIII века означио је крах вишевековне борбе хришћана за Свету Земљу, али ће идеја крсташког похода опстати и оживљаваће се сваки пут када се појави заједнички непријатељ хришћана, што ће Срби и остали балкански народи убрзо искусти појавом Османлија.

¹⁰³ Не улазећи на овом месту у изворну вредност и време настанка списа *Летопис попа Дукљанина*, не можемо се отети утиску да у њему поред ванредних, вероватних и невероватних прича о првим српским краљевима, нема описа сусрета краља Бодина и Рајмунда Тулуског. У српским средњовековним житијима не бележи се сусрет великог жупана Стефана Немање и цара Фридриха Барбаросе.

¹⁰⁴ И. Равић, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2013, 223–225, 239–240 (докторска дисертација у рукопису); И. Коматина, *Ана Дандоло – прва српска краљица?*, ЗМСИ 89 (2014) 14–16.

¹⁰⁵ М. Марковић, *Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 15–78; М. Marković, *Saint Sava of Serbia and Athanasios II, the patriarch of Jerusalem*, Ниш и Византија VII (2009) 267–270.

Ivana Komatina

SERBS ON THE ROUTES OF THE CRUSADERS

Summary

The Morava area in the middle of the 11th century was described as the *Bulgarian desert*, and it kept that designation over the next century because of its impenetrability and scarce population. Otherwise, the area between Belgrade and Niš, as part of the *Via Militaris*, even though it was under the rule of Byzantium, was called *Bulgaria* in the sources. The term *Bulgaria* is most likely related to the territory of the Archbishopric of Ohrid, and the people that lived in the territory were called the *Bulgarians*. As the term *Bulgarians* was used exclusively in a geographic sense, an analysis of Byzantine sources, primarily John Skylitzes, Skylitzes Continuatus and Kekaumenos, brings us to the conclusion that under that term we should identify also the Serbs, except for the Greeks and Bulgarians in ethnic terms, who were at that time present in this area.

Before the army under the leadership of Godfrey of Bouillon and Raymond Count of Toulouse, crossed the Balkans, the so-called People's Crusade led by Walter the Penniless and Peter the Hermit came into conflict with the *Bulgarians* at times, usually if they were not given the necessary supplies. In Niš, the army of Peter the Hermit had disagreements with the Byzantine duke, and some of the *Bulgarians* decided to go with him to Jerusalem. The army of Godfrey of Bouillon was warmly welcomed in Belgrade and Niš by the *Bulgarians*, whose ethnic identity, as shown, could be Rhomaic, Bulgarian and Slavic. Unambiguous information about the encounter of the Serbs and the crusaders is to be found in the work of Raymond of Aguilers. In his *History*, Raymond records the encounter and fraternization between the *king of the Slavs*, referring to king Bodin, and Count Raymond of Toulouse. In general the encounter between the Serbs and the crusaders during the First Crusade (1096–1099) can be described as peaceful and benevolent, given that the way through *Sclavonia* took considerably fewer losses for the crusaders than the one through the Morava Valley.

We are informed about the Second Crusade (1147–1149) by Byzantine and Western sources. The French crusaders, when passing through *Bulgaria*, were much more disciplined compared to the German ones, although the passage of the French army left consequences on the local population as well. The Western sources continue to use the name *Bulgaria* for the territory the crusaders crossed along the *Via Militaris*, but rarely the term *Bulgarians* for the

local population. Byzantine authors, primarily rhetors, clearly indicate the presence of the Serbs in the area along the Morava that the crusaders led by king Louis and king Conrad passed on the way towards Jerusalem. Arnold of Lübeck in his *Chronicle* mentions the conflict between the Serbs and the Germans led by Henry the Lion during the seventies of the 12th century in the Morava Valley.

At the time of the Third Crusade (1189–1192) the Serbs in the territory of the Morava Valley were no longer present only in terms of ethnicity, but also as a major political power, after grand župan Stefan Nemanja expanded his authority on the right bank of the South Morava river. Yet, from the city of Belgrade to the city of Ravno they were still under the political authority of the Byzantine Empire, and in this section, they, together with the Greeks and Bulgarians, attacked the crusaders, who in turn were warmly welcomed by Stefan Nemanja in Niš, where he offered Emperor Frederick I Barbarossa beneficial agreements.

The first three Crusades, because of the way taken by the crusader armies, were directly related to the area of the Balkans. However, the later Crusades, though they had no direct connection with the area, certainly in a special way influenced the political, social and cultural history of the Serbs of that period.

Keywords: Crusades, Serbs, *Bulgarians*, Morava Valley, Constantine Bodin, Stefan Nemanja, Frederick I Barbarossa.

Чланак примљен: 27. 02. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2015.